

UOT – 811.512.162

PƏRVİN EYVAZOV*

**PROFESSOR BƏKİR ÇOBANZADƏNİN TARİXİ LÜĞƏTLƏRLƏ BAĞLI
ARAŞDIRMALARİ
(“İBN MÜHƏNNA VƏ ONUN LÜĞƏTİ” ƏSƏRİ ƏSASINDA)**

XÜLASƏ

Bəkir Çobanzadənin elmi yaradıcılığı ilə bağlı son illər bir sıra məqalələr yazılmışdır (T.Hacıyev, A.Babayev, E.Əzizov, M.Məmmədli, S.Sadıqova və başqaları). Ancaq bu əsərlərdə müəllifin “İbn Mühənnə və onun lüğəti” adlı tədqiqatına xüsusi şəkildə toxunulmamışdır. Professor C.Qasımovun 2018-ci ildə çap olunmuş “Bəkir Çobanzadə” monoqrafiyasında B.Çobanzadənin tarixi lüğətlər bağlı fikirlərinə müəyən dərəcədə yer verilsə də, “İbn Mühənnə və onun lüğəti” adlı əsəri ayrıca tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Məqalədə görkəmli türkoloq, Azərbaycanda akademik dilçilik məktəbinin yaradıcısı professor Bəkir Çobanzadənin leksikoqrafik tədqiqatlarından bəhs olunur. Burada, əsasən, müəllifin tarixi lüğətlərlə bağlı araşdırmaları, xüsusən “İbn Mühənnə və onun lüğəti” adlı əsəri tədqiqata cəlb edilmişdir.

Məqalədə ilk dəfə olaraq B.Çobanzadənin “İbn Mühənnə və onun lüğəti” adlı monoqrafiyası tədqiqata cəlb olunmuş və alimin lüğətlə bağlı görüşləri müasir türkoloqların fikirləri ilə müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır.

Məqalədə qeyd olunmuşdur ki, B.Çobanzadənin elmi yaradıcılığında türk dillərinin öyrənilməsinə həsr olunmuş bir çox lüğətlər barəsində məlumatlar verilsə də, dilçi alim bu lüğətlərdən ancaq ikisi haqqında daha ətraflı araşdırma aparmış (və deyərdik ki, türkologiyada onları ilk dəfə əhatəli təhlil etmiş) və yaradıcılığı boyunca, əsasən, onlara istinad etmişdir: birincisi, M.Kaşğarlının “Divan”ıdır ki, onun haqqında xüsusi əsər yazmasa da, bütün yaradıcılığı boyu dil tarixi məsələlərinin izahında onun barəsində danışmışdır; ikincisi, İbn Mühənnənin “Hilyətül-insan və həlbətül-lisan” lüğətidir ki, onun haqqında ayrıca araşdırma aparmış və Azərbaycan dilçiliyində bu lüğət haqqında ilk dəfə əhatəli və dərin tədqiqat B.Çobanzadəyə məxsusdur.

Açar sözlər: *B.Çobanzadə, leksikoqrafiya, tarixi lüğətlər, Azərbaycan dilinin tarixi, İbn Mühənnə lüğəti*

Giriş: Görkəmli türkoloq, Azərbaycanda akademik dilçilik məktəbinin yaradıcısı, professor Bəki Çobanzadənin elmi yaradıcılığında öz əksini tapmış mühüm məsələlərdən biri türk dillərinin leksik-semantik quruluşudur. Müəllifin türk dillərinin lüğət tərkibi ilə bağlı görüşlərinə təkcə kitablarında deyil, həm də məruzə və çıxışlarında geniş yer ayrılmışdır. Azərbaycan dilinin leksik-semantik strukturunun inkişaf tarixini türkoloji kontekstdə araşdıran alimin leksika ilə bağlı araşdırmalarında, ümumən, bu məsələlər əhatə olunmuşdur: 1) Morfemika məsələləri: kök və şəkilçi anlayışlarının izahı, sözün morfem tərkibinin tarixi inkişafı; 2) Semasiologiya məsələləri: a) sözün semantik təkamülü; b) mənənin daralması və genişlənməsi; 3) Söz yaradıcılığı məsələləri: a) dilin daxili imkanları hesabına söz yaradıcılığı: dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində leksik şəkilçilərin əhəmiyyəti; b) dilin mənşəcə lüğət tərkibi: alınmalar hesabına söz yaradıcılığı; 3) Leksikoqrafiya məsələləri: tarixi lüğətlərin öyrənilməsi.

B.Çobanzadənin leksikoqrafik araşdırmaları. B.Çobanzadənin lüğətçilik sahəsindəki

tədqiqatları elmi çəkisi ilə xüsusi diqqət çəkir. Onun leksikoqrafik araşdırmaları türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin tarixinin öyrənilməsində mühüm rol oynayır və türk dillərinin tarixi haqqında kifayət qədər elmdə öz yerini tutacaq fikirlərlə zəngindir. Alimin M.Kaşğarlının “Divanü lüğət-it-türk”, Ə.Nəvainin “Mühakimətül-lüğəteyn” (“İki dilin müqayisəsi”), İbn Mühənnənin “Hilyətül-insan və həlbətül-lisan” (“İnsanın bəzəyi və dilin sahəsi”), Əbu Həyyanın “Kitabül idark li-lisanül ətrak” (“Türk dilinin idrak kitabı”), “Qəvai”nin lüğəti və başqa lüğətlər haqqındakı tədqiqatları dilimizin və ümumən, türk dillərinin tarixi ilə bağlı mühüm məqamların üzə çıxarılması baxımından olduqca qiymətlidir. M.Kaşğari və Ə.Nəvai yaradıcılığını epoxal hadisə hesab edən B.Çobanzadə *“birincini türk dilçilik ənənəsinin banisi kimi hesab edirsə, ikincini də mövcud ənənələr əsasında formalaşmaqla bərabər, onu yeni səviyyəyə transformasiya edən alim kimi qiymətləndirir”* [Qasımov: 2018, s. 92].

B.Çobanzadə bu lüğətlərdən ancaq ikisi haqqında daha ətraflı araşdırma aparmış (və deyərdik ki, türkologiyada onları ilk dəfə əhatəli təhlil etmiş) və yaradıcılığı boyunca, əsasən,

* Bakı Dövlət Universiteti, Filologiya fakültəsi,

onlara istinad etmişdir: birincisi, M.Kaşğarlının “Divan”ıdır ki, onun haqqında xüsusi əsər yazmasa da, bütün yaradıcılığı boyu dil tarixi məsələlərinin izahında onun barəsində söz açmışdır; ikincisi, İbn Mühənnanın “Hilyətül-insan və həlbətül-lisan” lüğətidir ki, onun haqqında ayrıca araşdırma aparmış və deyərdik ki, Azərbaycan dilçiliyində bu lüğət haqqında ilk dəfə əhatəli və dərin tədqiqat B.Çobanzadəyə məxsusdur. B.Çobanzadənin M.Kaşğarlının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri haqqındakı görüşləri barədə professor C.Qasimovun “Bəkir Çobanzadə” monoqrafiyasında ətraflı məlumat verildiyindən [Qasimov: 2018, s. 78-93], eyni zamanda B.Çobanzadənin də qeyd etdiyi kimi, “İbn Mühənnə” lüğəti Azərbaycanda yazıldığı və dilimizin tarixini əks etdirdiyi üçün biz görməli türkoloqun lüğətçilik fəaliyyəti ilə bağlı daha çox bu əsər üzərində dayanmağı münasib bilirik.

B.Çobanzadənin “İbn Mühənnə lüğəti” haqqında görüşləri. Ə.Cəfəroğlu İbn Mühənnəni dil tarixçisi kimi belə xarakterizə edir: “İndiyə qədər Azəri ləhcəsini ilkin tədqiq edən və bu sahənin əski tədqiqatçılarından biri kimi tanınan İbn Mühənnədir” [Cəfəroğlu: 2008, s.267].

B.Çobanzadənin 1936-cı ildə yazdığı və təxminən yüz səhifəyə yaxın olan “İbn Mühənnə və onun lüğəti” adlı əsəri 8 bölmədən ibarətdir: 1) Giriş hissəsi (müəllif özü adlandırmayıb); 2) İbn Mühənnə əsərinin başqa lisanə əsərlər arasındakı mövqeyi; 3) İbn Mühənnənin müqayisəli materialı; 4) Fonetika və qrafika; 5) Lüğət qismi haqqında; 6) Qrammatika qismi haqqında; 7) Morfologiya və sintaksis; 8) Xülasə.

Giriş hissəsində B.Çobanzadə “İbn Mühənnə lüğəti”nin nüsxələri, araşdırılma tarixi, əsərin dili və müəllifi, lüğətin meydana çıxmasında təsiri olmuş ərəb filoloji məktəbinin (müəllif özü bu əsəri *ərəb türkologiyasının* ən qiymətli nümunəsi sayırdı – P.E.) ənənələri haqqında məlumat vermişdir. Müəllifin izahından belə məlum olur ki, o, öz tədqiqatını iki nüsxənin müqayisəli təhlili əsasında aparmışdır: a) Platon Melioranskinin 1900-cü ildə Peterburqda nəşr etdirdiyi “Ərəb filoloq türk dili haqqında” (Melioranski nüsxəsi); b) Kilisli Əhməd Rüşət Bilgənin 1921-ci ildə nəşr etdirdiyi İstanbul nüsxəsi [Çobanzadə: 2007, c.2, s.53].

Məlum olduğu kimi, lüğət üç hissədən ibarətdir: ərəbcə-farsca, ərəbcə-türkcə və ərəbcə-monqolca lüğət. B.Çobanzadə yazır ki, P.Melioranski əsərin yalnız türkcə hissəsini, Kilisli Rüşət isə hər üç hissəsini nəşr etdirmişdir. Ancaq P.Melioranski əsərin tərtibində bu gün elm aləminə məlum olan 6 nüsxədən 5-nə (o vaxt yalnız Avropa variantları məlum idi) əsaslanmışdır. Bu mənada, B.Çobanzadə və lüğəti 2008-ci ildə tərtib və nəşr etdirmiş akademik T.Hacıyev də məhz P.Melioranski nüsxəsini əsas götürmüşlər. Bununla yanaşı, Melioranski nüsxəsində müəllifin və əsərin adı məlum deyildi (ona görə də Melioranski ərəb filoloq türk dili haqqında deyirdi), ancaq K.Rüşətin təqdimatından sonra lüğətlə bağlı iki naməlum fakt üzə çıxdı: əsərin və müəllifin adı. Ancaq məhul qalan iki məqam bu gün də mübahisəlidir: əsərin yazıldığı *zaman* və *məkan*. T.Hacıyev yazır ki, əsərin dil coğrafiyası ilə bağlı mübahisə aparanlar var, ancaq tarixi ilə bağlı (XIII-XIV əsrlər) P.Melioranskinin fikrinə qarşı çıxış edənlər olmayıb. Və B.Çobanzadə üçün də önəmli olan əsərin dil coğrafiyası idi ki, o bunu digər fəsilərdə əsaslandırmağa müvəffəq olmuşdur.

Tədqiqatçı İbn Mühənnənin “türk dilinin Türküstandan törəməsi” haqqındakı fikrinə əsasən, “bizim ölkənin türkləri” deyə ifadə etdiyi türkcənin Türküstandan xaricdə, Orta Asiyadan başqa bir ölkədə yaşayan xalqa aid olduğunu göstərir. E.Piriyev də haqlı olaraq yazır ki, bu əsər Orta Asiya və Çin Türküstanında meydana çıxma bilməzdi. Çünki Türküstan dedikdə, Altay, Çin Uyğuristanı da daxil olmaqla Xəzərlə Çin arası türk coğrafiyası nəzərdə tutulur [Piriyev: 2011, s.51].

B.Çobanzadə qeyd edir ki, hər iki əlyazmada (Melioranski və Kilisli Rüşət) iki mühüm nüans var ki, bu, əsərin dili və tarixi haqqında deyilmiş fikirləri (Melioranskinin əsəri Azərbaycanla bağlamasını) daha da qüvvətləndirir:

1) İbn Mühənnə əsərin monqolca hissəsinin sonunda monqol dilinə türkcədən keçmiş bir sıra sözlərin daxil olduğunu göstərir: “*Bilmiş ol ki, farslar ərəb dilindən bir çox sözlər alırlar. Eyni surətlə türklər də fars dilindən sözlər alırlar. Çünki onlarda (türklərdə) bu sözlər yoxdur. Monqol dilinə isə türkcədən bir çox sözlər girir. Erməni və gürcülərin vəziyyəti də bu cürdür.*

Bunlar da rum (yunan) dilindən bir çox ləflər götürürlər” [Çobanzadə: 2007, c.2, s.59].

Bu fakta istinad edən B.Çobanzadə məntiqli bir nəticəyə gəlir: İbn Mühənnanın bu sözləri onun türk, monqol, fars və ərəblərlə yanaşı, həm gürcü və ermənilərin yaşadığı ölkə ilə yaxından tanışlığını, həm də bu dillərə az və ya çox dərəcədə vafiq olmasını göstərir: *“Bu ölkənin yuxarıda qeyd edilən xalqların XIII-XIV miladi əsrdə yan-yanə yaşadığı Azərbaycan ölkəsi ola biləcəyi, fikrimizcə, şübhə gətirməz”* [Çobanzadə: 2007, c.2, s.60]. Əslində B.Çobanzadə bu yanaşması ilə öz dövrü üçün cəsarət tələb edən mühüm milli-siyasi fikir səsləndirir: XIII-XIV əsrlərdə erməni və gürcülərin də birlikdə yaşadığı Azərbaycan ölkəsi. O bu fikri ilə, təkcə İbn Mühənnanın dilinə və məkanına toxunmur, eyni zamanda Azərbaycan türklərinin və Azərbaycan türkcəsinin tarixinə obyektiv işıq salmış olur.

Görkəmli türkoloq Ə.Cəfəroğlu da eynilə bu mövqedədir. O, S.Malovun Azərbaycan dili ünsürlərinin lüğətə sonrada artırıldığını idda edən fikirlərinə cavab olaraq yazırdı: *“Halbuki XIII əsrdə Azərbaycanda elm sahəsində müəyyən canlanma və oyanış dövrü yaşandığını həmin dövrdə yazılan bəzi mühüm əsərlərdən anlamaq olar. Hətta o dövrdə İran Azərbaycanında bir növ türk “Elmlər Akademiyası”nın mövcudluğu haqqında fikirlər yürüdülməkdədir”* [Cəfəroğlu: 2008, s.269]. Hülakülər dövrü Azərbaycanında dövlət səviyyəsində dil mənzərəsi də bu haqda çox şey deyir: *elxanilər ordusunun əsas hissəsi və inzibati ünvanlar türkcəni işlədirdilər, elxanilərin özləri, ətrafları, saray və ordunun monqollardan ibarət hissəsi monqolca danışdırdılar* [80, s.5]. Deməli, belə bir əsər o dənəmdə elm mərkəzi olan bir ölkədə yarana bilərdi ki, məsələnin bu cəhətini artıq bir çox faktlar sübuta yetirir.

2) İkinci mühüm fakt lüğətdə türklərdə heyvan təqviminə olan münasibətin açıq şərhidir. İbn Mühənnanın *“Bir çox hallarda bunu (ilin heyvan təqvimi ilə müəyyən edilməsini – P.E.) sən türk padşahlarının təqvimlərində və xüsusən indiki monqol dövlətinin tarixində görə bilərsiniz”* cümləsini diqqətə alan B.Çobanzadə *“bu dövlətin ancaq Azərbaycanı dəxi öz əllərində bulunduran İran-moğol dövləti ola bilər”* qənaətinə gəlir [Çobanzadə: 2007, c.2, s.61].

“İbn Mühənnanın əsərinin başqa lisanı əsərlər arasındakı mövqeyi” adlı hissədə B.Çobanzadə İbn Mühənnaya qədər olan dilçilik mühtindən, xüsusilə lüğətçilik sahəsindəki təcrübədən bəhs edir, bir sıra lüğətlərin dil materialı və tədqiqat üsulu ilə sözügüdə əsəri müqayisə etməyə çalışır. Dilçi alim M.Kaşğarlının, Əbu Həyyanın, Qəvainin bu sahədəki fəaliyyətlərinə işıq salır, onların dil materialı və tədqiqat metodlarını tutuşdurur. Yəni İbn Mühənnanın lüğətinə qədər yazılmış əsərlər hansı elmi-metodoloji prinsiplə tərtib olunub və İbn Mühənnada bu mənzərə necədir. Təbii ki, bu tarixi-müqayisəli araşdırma türk dilləri kontekstində aparılır (bu da təbiidir, çünki orta əsrlərdə türkcələr arasında diferensiasiya zəif gedirdi), əsasən də klassik leksikoqrafların oğuz, qırpaq, türkmən və uyğur dilləri üzərindəki tədqiqatlarının ümumi mənzərəsi haqqında təsəvvür yaradılır.

“İbn Mühənnanın müqayisəli materialı” adlı hissədə B.Çobanzadə konkret olaraq lüğətlərdəki dil materiallarının müqayisəli təhlilinə başlayır. İbn Mühənnada verilmiş bir sıra dil faktları M.Kaşğarlı, Əbu Həyyan və Qəvainin məlumatları ilə tutuşdurulur və müqayisələr, qeyd etdiyimiz kimi, türk dilləri kontekstində aparılır. Müəllif qeyd edir ki, İbn Mühənnanın əsəri türk dillərini əhatə etmək baxımından o biri lüğətlərlə müqayisədə miqyasca kiçikdir. Çünki klassik leksikoqraf öz əsərində üç türkcəni müqayisə edib: a) türkcəni türkcəsi; b) türkmən türkcəsi; c) *“bizim ölkənin türkləri”*nin dili. B.Çobanzadə *“bizim ölkənin türkləri”*nin dilinin Azərbaycan türkcəsi olduğunu bildirərək, əsəri boyunca müxtəlif faktlarla bunu isbatlamağa çalışır. Ə.Cəfəroğlu da əsərin bu hissəsində söhbətin məhz Azərbaycan dilindən getdiyini vurğulamışdır: *“Haqqında “bizim məmləkət türkcəsi” adı ilə bəhs açılan ikinci ləhcə, heç şübhəsiz ki, kitabın yazıldığı ərazinin, yəni Azərbaycanın dili qəbul olunmalıdır”* [Cəfəroğlu: 2008, s.267].

Ancaq Türkiyədə “İbn Mühənnanın lüğəti”ni nəşr etdirmiş A.B.Taymas P.Melioranskidən qaynaqlanan bu mövqə ilə razılaşmayaraq yazır: *“Melioranski özünə məlum olan beş nüsxədə təsvir edilən dilin əski Azərbaycan dili olması iddiasında nə dərəcədə haqlıdırsa, mən də İbn Mühənnanın altıncı nüsxəsində açıq şəkildə gözə çarpan lisanın Şərqi türk, Kaşğar və uyğur dili olduğunu iddia etsəm, heç də*

yanılmış olmaları” [İbni-Mühənnə Lugati: 1997, s.2].

B.Çobanzadə lüğətdəki Türkünstan türkcəsinin isə *uyğur* dilinə məxsus olduğunu qeyd edir. Bildirir ki, monqol istilasından dövründə hətta bu dil müəyyən dərəcədə Monqol İmperiyasında rəsmi mahiyyət qazanmışdır [Çobanzadə: 2007, c.2, s.74]. Ə.Cəfəroğlu yazır ki, “*Türkünstan adı ilə təsrih edilən türkcə “Müştərək Orta Asiya türkcəsi”nin Xaqaniyyə, Kaşğar türkcəsindən başqa bir şey deyildir. Üçüncü, Türkmən şivəsi isə Türkmən uruğu şivəsindən başqa bir şey olmamışdır*” [Caferoğlu: 2015, s.120].

Ancaq T.Hacıyev Türkünstan türkcəsi və “bizim ölkənin türkcəsi” deyilərkən oğuz və qıpçaq türkcələrinin nəzərdə tutulduğunu və əsər boyu ümumiyyətlə, qıpçaq dili (və qıpçaq sözünün) anlayışının İbn Mühənnə tərəfindən işlədilmədiyini qeyd etmişdir [İbn Mühənnə: 2008, s.11].

“Monqolca İbn Mühənnə” kitabının müəllifi Bülənt Gül də eyni mövqedən çıxış edərək lüğətin türkcə hissəsinin oğuz-qıpçaq türkcəsinə aid olduğunu bildirir: “*İbn Mühənnə lüğəti”nin türk dili haqqında örnək və açıqlamalarının oğuz-qıpçaq türkcəsinə aid olduğunu düşünə bilərik*” [Gül: 2010, s.89].

Bu mənada B.Çobanzadə lüğətdə məsələnin məzmunundan doğan dil faktları əsasında bir sıra müqayisələr aparır. Bu müqayisələrə diqqət yetirək.

Türkünstan türkləri *adaq* dedikləri halda, “bizim ölkənin türkləri” *ayaq* işlədir. Ancaq B.Çobanzadə İbn Mühənnənin “bizim ölkənin türkləri”ndə *z*, *d* səslərinə qarşılıq *y*, *t* səslərinin işlənməsinin təkcə oğuz və türkmən dili ilə təsdiq olunmasını qəbul etməyərək yazır ki, bu səs əvəzlənməsi qıpçaq dilinə də aiddir və görünür, İbn Mühənnə həmin cəhəti nəzərə almamışdır.

B.Çobanzadə yazır ki, İbn Mühənnənin *t*, *d* səs əvəzlənmələri ilə bağlı fikirlərində də qeyri-dəqiqlik vardır: lüğətdə “bizim ölkənin türkləri”ndə *t* səsinə qarşılıq *d* səsinin işlənməsi (*dil – til, diş - tiş*) qaydasının pozulması halları (*tutaq, tilədim, tərə*) iki səbəblə əlaqələndirilir: ya leksikoqraf qıpçaq və “bizim ölkənin türkləri”nin dilini qarışıq salıb, ya da cingiltişmə hadisəsi Azərbaycan türkcəsində indiki qədər tam şəkildə inkişaf etməmişdir. B.Çobanzadə onu da əlavə edir ki, karlaşma hadisəsinə ədəbi dildən

fərqli olaraq Azərbaycan dilinin dialektlərində rast gəlmək mümkündür.

B.Çobanzadə “bizim ölkənin türkləri”ndə *q* səsinə qarşılıq *x*-nin (*toxlu – toqlı, axsamaq – aqsamaq, sıqtadı – sıxtadı* – “ölü üçün ağlamaq”), *m* səsinə qarşılıq isə *b*-nin (*mən – bən, mun - bun*) işlənməsi hadisəsinə də aydınlıq gətirir. *b~m* əvəzlənməsi üzərində dayanan dilçi alim “bizim ölkənin türkləri”ndə işlənen *b* səsinin Azərbaycan türkcəsinə aid xüsusiyyət olduğunu və hələ o dövərdə əvəzlənmənin tam başa çatmadığını diqqətə çatdırır: “*Qədim Azərbaycan türk dilində olduğu kibi, bugünkü dildə də həm m-li, həm də b-li sözlərə təsadüf etmək mümkündür. Məsələn, min, muncuq, mən sözləri yanında burun, boyun, buz... kibi sözlərin bulunması Azərbaycan türk dilinin bu xüsusda türkmən və qıpçaq dil tiplərinin calaqlaşması prosesini keçirdiyini göstərir. Lakin buna rəğmənlə Azərbaycan türk dili əsasən b variantını təmsil edən dillərdəndir və İbn Mühənnənin variantını “bizim ölkənin türkləri”nin dilinə aid xüsusiyyətlərdən olaraq göstərməsi doğrudur*” [Çobanzadə: 2007, c.2, s.79].

B.Gül *b~m* səs əvəzlənməsini lüğətin hansı ərazidə yazılması məsələsinin müəyyənlişməsində əsas ipuclarından biri sayır. Türkiyəli monqolşünas alim söz əvvəlində *b* səsinin mühafizə edildiyi türkcənin geniş miqyasda oğuz və qismən də qıpçaq türk yazı dillərinə aid olduğunu qeyd edir [Gül: 2010, s.90].

Həmin səs əvəzlənməsi ilə bağlı E.Əzizov yazır ki, bu xüsusiyyət Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində də öz əksini tapmışdır. Onun fikrincə, “Dədə Qorqud kitabı”nın formalaşdığı dövərdə *mən* variantının üstünlüyü qədim yerli tayfaların, *bən* isə sonradan gəlmiş *oğuz-səlcuq* tayfalarının dil xüsusiyyəti kimi başa düşülməlidir [Əzizov: 2016, s.103-104].

B.Çobanzadə lüğətdə Türksütan türkcəsində *ç* (*q*) səsinin, “bizim ölkənin türkləri”ndə isə *ç* (*x*) səsinin işləndiyini və *ç* (*x*) səsinin Melioranski nüsxəsi üçün xarakterik olduğunu göstərir [Çobanzadə: 2007, c.2, s.76]. T.Hacıyev də transliterasiyada Melioranski kimi tarixi orfoqrafiyanı əsas götürür, ancaq səslənmə gerçəkliyinə zəmin olmadığını yazır [İbn Mühənnə: 2008, s.14]. Bu da təbiidir, çünki ərəb əlifbasında həmin qrafik işarələrlə ifadə olunan səslərin konkretliyini xüsusən o dövrün canlı danışıqı baxımından müəyyən etmək çətinlik yaradır.

B.Çobanzadə M.Kaşğarlıdan, Əbu Həyyandan, Qəvaidən fərqli olaraq, İbn Mühənnanın bu fonetik hadisəni məhz “bizim ölkənin türkləri”nə aid etməsini Melioranskinin mövqeyi ilə əsaslandırır.

Tədqiqatın “*Fonetika və qrafika*” hissəsində B.Çobanzadə lüğətin dilindəki tarixi orfoqrafiya məsələlərindən bəhs edir və bu cəhətdən Melioranski və İstanbul nüsxələrini qarşılaşdırır. Qeyd edək ki, İbn Mühənnanın lüğətin fonetika bəhsində türkcə səslərin mahiyyətini, məxrəcini və tələffüzünü aydınlaşdırmışdır. Türkcədə olub, ancaq ərəb dilində olmayan səslərin tanıtılmasına xüsusi yer ayırmışdır. Ərəb əlifbası ilə türk səslərinin ifadəsindəki problemlərin, ərəb hərfinin türk səsinə olduğu kimi çatdırılması üçün diakritik işarələrin tətbiqindən söz açmışdır. Bu mənada biz B.Çobanzadənin iki fonetik hadisə haqqındakı mülahizələri üzərində dayanmaq istərdik.

Birincisi, İbn Mühənnanın lüğətində ç-ş səs əvəzlənməsidir ki, bu cəhətdən hər iki nüsxədə fərqli məqamlar vardır. Yəni bir neçə sözü çıxmaq şərti ilə İstanbul nüsxəsində ş səsinin (*bişdi, aştı, aşmaq, şaşmaq*), Melioranski nüsxəsində isə ç (*biçdi, açtı, açmaq, şaşmaq*) səsinin işləndiyinin şahidi oluruq. B.Çobanzadə yazır ki, hər iki xüsusiyyəti Azərbaycan dilində görmək mümkündür və xüsusilə ədəbi dildəki ç səsinin Azərbaycan dilinin dialektlərində ş-ya keçməsi ni müşahidə edirik.

İkincisi, lüğətdə intervokal mövqedə b səsinin v-ya keçməsidir ki, B.Çobanzadə haqlı olaraq bu hadisənin hazırda Azərbaycan dilinin dialektlərində (*qurvan, arava, qavax*) geniş yayıldığını göstərir.

Bu fonetik faktları əsas götürən görkəmli türkoloq “İbn Mühənnanın lüğəti”nin Azərbaycan türkcəsinin fonetik quruluşunu əks etdirdiyini yazır: “... *bu fonetik xüsusiyyətlər qədim uyğur imlasını saxlamaqla bərabər, cənub türk sistemli dillərin və bunlar arasında xüsusən Azərbaycan türk dilinin fonetik sistemini əks etdirir*” [Çobanzadə: 2007, c.2, s.102].

“*Lüğət qismi haqqında*” hissəsində B.Çobanzadə əsərin lüğət tərkibindən, buradakı sözlərin Azərbaycan dilinin leksik-semantik sisteminin tarixi inkişafı ilə bağlılığından danışır. Tədqiqatçı qeyd edir ki, əsərin lüğət hissəsi monolit və sistematik deyil. Buna səbəb isə İbn Mühənnanın burada öz dövrünə qədər olan

müxtəlif dilçilik əsərlərinə daha çox istinad etməsidir.

B.Çobanzadə göstərir ki, əsərin lüğət bəhsində İbn Mühənnanın müxtəlif sahələrə aid terminləri 24 bölmədə toplamışdır: *Allahın adları, insan əzaları, yaxınlıq və qohumluq, bina, mənzil, dərman və xəstəlik adları* və s. Deməli, müasir dilçilik termini ilə desək, lüğətdə dilimizin semantik sahələri nəzərə alınıb. Bu barədə Ə.Cəfəroğlu yazır: “*Yüzdən artıq sənətə və təsərrüfata aid türkcə əsnaf təbir və ifadələrinin əsərdə toplanması o dövr Azərbaycanında ticarət, təsərrüfat və sənətkarlıq həyatının çox yüksək səviyyədə olduğunu göstərməkdədir*” [Cəfəroğlu: 2015, s.121]. Həmçinin İstanbul nüsxəsində arxaik leksik vahidlər, Melioranski nüsxəsində isə bugünkü canlı danışıq dilinə aid sözlər geniş yer tutur. Habelə Melioranski nüsxəsi ərəb-fars sözlərinin çoxluğu ilə də diqqəti çəkməkdədir. Bu baxımdan o cəhət də qiymətlidir ki, türk lüğətləri tarixində ilk dəfə burada qeyri-türk mənşəli sözlərdən lüğət vahidi kimi istifadə olunub. Yəni ərəb-fars sözlərinin lüğətə düşməsi bu mənşədən olan sözlərin işləndiyi bütün coğrafiyalarda ünsiyyət üçün yararlıdır. Çünki bütün türklərdə, B.Çobanzadənin dediyi kimi, eyni ərəb-fars sözləri və eyni mənada işləndirirdi [İbn Mühənnanın: 2008, s.7].

B.Çobanzadə əsərin bu hissəsində lüğətin Azərbaycan dilinə aid olması ilə bağlı mühüm fikirlər səsləndirir ki, biz bunlardan bir neçəsi üzərində dayanırıq.

Birincisi, “İbn Mühənnanın lüğəti”ndə -ç⁴/-c⁴ şəkilçisi ilə düzəlmiş xeyli sayda sözlər var ki, onlar Melioranski nüsxəsində -ç⁴ ilə (*dəmirçi, pamuqçı, yünçi*), İstanbul variantında -c⁴ ilə (*təmirci, bamuqçı, yünçi*) verilmişdir. Bu faktından çıxış edən B.Çobanzadə -ç⁴ formasının Azərbaycan dilinə aid morfeim olduğunu və bu gün də dilimizdə məhsuldar şəkilçi kimi işləndiyini qeyd edir: “...*Azərbaycan fonetik xüsusiyyətlərini daşıyan söz köklərinin axırına -çi şəkilçisinin gəlməsi Azərbaycan türk dilinə məxsusdur. Bugünkü Azərbaycan türk dilinin aşağıdakı sözləri ilə müqayisə etmək mümkündür: naxırçı, çayçı, yazıçı, arabaçı və b.*” [Çobanzadə: 2007, c.2, s.107].

İkincisi, B.Çobanzadə öz tarixi-müqayisəli təhlilləri ilə lüğətin dilində aşkar etdiyi arxaik sözləri Azərbaycan dilinin dialektləri və Azərbaycan xalq ədəbiyyatı nümunələri ilə tutuşdu-

raraq, həmin leksik vahidlərin tarixi izlərini aşkara çıxarmaqla lüğətin Azərbaycan türkcəsinə aid olduğuna əminliyini ifadə edir: “*Bütün bu misallar göstərir ki, İbn Mühənnə lüğətində görülən və ilk baxışda Azərbaycan türk dili ilə əlaqəsiz zənn edilən lüğətlərin əksəriyyətini qədim Azərbaycan ədəbi dilində və bəzilərini bugünkü folklorda tapmaq mümkündür*” [Çobanzadə: 2007, c.2, s. 110].

İbn Mühənnə özü də etiraf edir ki, o, əsərini yazmaq üçün həm şifahi, həm də yazılı qaynaqlara müraciət etmişdir. Bu, özlüyündə iki faktı ortaya qoyur: klassik leksikoqraf canlı danışiq dilini nəzərə alır, türkcəni öyrənənlərə kitab dilini yox, canlı dili öyrədir; digər tərəfdən, bu canlı danışiq dili dövrün ədəbi dilinin əsasında duran koyne əsasıdır.

Üçüncüsü, B.Çobanzadə lüğətdə *neft* mənasını verən *yıryağ* (yer yağı) sözünə diqqəti çəkir və bu sözün bir neçə cəhətdən mühüm olduğunu vurğulayır. Əvvəla, bu söz neftin o dövrdə türklərin həyat və məişətində az da olsa vacib rol oynadığını göstərir. Digər tərəfdən, dilçi alim bu sözün bütün nüsxələrdə işlənməsini lüğətin müəllifinin və dilinin Bakı ilə Mosul arasında yaşayan bir xalqa aid olmasının əsas göstəricisi kimi ön plana çəkir. Bu önəmli faktı Ə.Cəfəroğlu da diqqətdən qaçırmamış, onun əsərin yazıldığı ərazinin və “bizim ölkənin türkləri”nin ünvanını dəqiq müəyyən etməkdə xüsusi əhəmiyyət daşdırdığını vurğulamışdır: “*Hələ yer yağı adı altında neft yağı maddəsinin əsərdə yer alması artıq bu dövrlərdə neftin Azərbaycan üçün yad olmadığını göstərdiyi kimi, əsərin yazıldığı ərazinin təyini və “bizim məmləkət türkləri” ifadəsi altında hansı şivənin nəzərdə tutulduğunu anlamaq üçün güclü bir faktır*” [Cəfəroğlu: 2015, s.121].

Dördüncüsü, B.Çobanzadə sənətkar adları bölməsində *təbib* mənasını verən *otaçı* sözünə diqqəti yönəldir. Bildirir ki, İstanbul nüsxəsində bu sözlə bərabər *müalicə edən* mənasında *əmləgçi* sözü də vardır (ancaq Melioranskidə yoxdur). Hər iki leksik vahidə (otaçı və əmçi) DLT-də də rast gəlmək mümkündür. Və *əlac* mənasını verən *əm* sözünün klassik Azərbaycan şairlərinin dilində də işlənməsi lüğətdə “bizim ölkənin türkləri”nin dilinin Azərbaycan türkcəsinə uyğunluğunu göstərir.

Beləliklə, əsərinin bu hissəsində B.Çobanzadənin ümumi qənaəti belədir: “İbn Mühənnə

lüğəti”nin dil tədqiqləri üçün ən böyük əhəmiyyəti odur ki, bu lüğətə istinad etməklə, müasir dildə işlədiyimiz sözlərin çoxunun kökünü, mənə və şəkildə inkişaf tarixini və *ən əsası Azərbaycan türkcəsinin tarixinə aid mühüm sahələri aydınlaşdırma bilərik*.

“*Qrammatika qismi haqqında (ümumi qeydlər)*” hissəsində B.Çobanzadə P.Melioranskiyə əsaslanaraq “İbn Mühənnə lüğəti”nin ümumi qrammatik məsələlərinə toxunur, ancaq daha geniş məlumatı isə “Morfologiya və sintaksis” bəhsində verir.

“*Morfologiya və sintaksis*” hissəsində B.Çobanzadə lüğətdə Azərbaycan dilinin morfoloji və sintaktik quruluşu ilə səsleşən mühüm məqamlara diqqəti yönəldir ki, bunlar da əsər haqqında qaranlıq məqamlara aydınlıq gətirəcək qədər sanballı elmi faktlardır.

Lüğətin morfolojiya bölməsi türk dilini öyrənənlər üçün müxtəsər məlumat şəklində yazılmayıb, mövzu elmi-nəzəri səviyyədə təhlil olunub. Ancaq İbn Mühənnə nəzəri dilçilik parametrləri ilə dərslük metodikasını birləşdirib: bir sıra kateqoriyalardan (nöy, zaman və s.) məlumat veriləndən sonra şəkildə işlənmə yeri və semantikasını haqqında müfəssəl şəkildə bəhs olunur.

Lüğətdə təsirlik hal şəkildə sitlə bitən sözlərə *-nu⁴* formasında artırılmasını aşkar edən müəllif bu xüsusiyyətin Azərbaycan türkcəsinə aid olmaqla onu digər türkcələrdən fərqləndirdiyini göstərir.

Sayların yazılışında bir sıra fərqli məqamlar var ki, B.Çobanzadə onlardan da bəhs edir. *Doquz – toquz, yedi – yeti, dörd – tört* saylarının yazılışında Melioranski nüsxəsində cingiltili samitlərlə yazılan formalara üstünlük verildiyini bildiren tədqiqatçı qeyd edir ki, *اطز - اوتوز (otuz), دقز - دوققز (doqquz), سگز - سگز (səkkiz), اکی - اکی (iki)* kimi sayların yazılışındakı fərqlər Azərbaycan dilinin spesifikasını əks etdirir: “*Bu surətlə cənub qrupasına girən dillər arasında bu xüsusiyyətin əsasən Azərbaycan türk dilində bulunması İbn Mühənnənin Melioranski nüsxələrində qeyd edilən bu xüsusiyyətin də Azərbaycan türk dilinə aid olduğu şübhə buraxmayır*” [Çobanzadə: 2007, c.2, s.128].

Lüğətdəki *تورساق (tuğrsaq)* – malsevən, *ارساک (ərsak)* – ər sevən sözlərini qeydə alan B.Çobanzadə bildirir ki, Azərbaycan türkcə-

sində *sağıracaq, sarımsaq, dutsaq, qurumsaq* kimi sözlərdə bu şəkilçi arxaikləşmişdir.

B.Çobanzadə “İbn Mühənnə lüğəti”ndə qeyd olunan **-ib, -kəc, -ğəc** feili bağlama şəkilçilərinin əski Azərbaycan dilində də işləndiyini göstərək bu məqsədlə M.Füzulinin dilinə müraciət edir, hətta “Dədə Qorqud kitabı”nda **-kəc** və **-cək** şəkillərinin müvazi işləndiyini diqqətə çatdırır. Tədqiqatçı onu da əlavə edir ki, **-ib** şəkilçisi lüğətdə feili bağlama əlaməti kimi verilsə də, keçmiş zaman şəkilçisi kimi göstərilməmişdir.

Nəticə. “Xülasə” bəhsində B.Çobanzadə araşdırması boyu gəldiyi qənaətləri ümumiləşdirir. Beləliklə, dilçi alim öz tədqiqatında bu nəticələri əldə edir: a) Lüğətdə XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan və Azərbaycanla qonşu olan ölkələrin dillərinin qrammatik və leksik xüsusiyyətləri əks olunub; b) Lüğət orta əsrlərdə təsadüfi şəkildə meydana çıxmayıb: yəni əsər ərəb türkologiyasının ənənələri üzərində ya-

ranmışdır və İbn Mühənnə ərəb türkologiyası məktəbinin yetirməsidir; c) Lüğətin əldə olan altı nüsxəsini tutuşdurduqdan sonra İstanbul əlyazmasının qədim olduğu üzə çıxır (Ancaq İstanbul nüsxəsi də qədim olmayıb, orijinala yaxın nüsxələrdən biridir); ç) Azərbaycan türk dilinin xüsusiyyətləri daha qabarıq görünür. Orijinaldan sonrakı nüsxələrin Azərbaycan türkcəsinin inkişafı ilə müvazi surətdə dəyişdirilməsi bu fikri bir qədər də qüvvətləndirir; d) Müxtəlif dövrlərdə yazılmış olan əlyazmaların dil baxımından inkişafı Azərbaycan türkcəsinin tarixi nöqteyi-nəzərindən də olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir.

Beləliklə, tədqiqat nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, B.Çobanzadənin “İbn Mühənnə lüğəti” haqqındakı elmi-nəzəri görüşləri bu gün də öz aktuallığını və orijinallığını qoruyub saxlayır və bunu lüğətlə bağlı aparılmış müasir dilçilik araşdırmalarının məzmununda da aydın şəkildə görmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfəroğlu Ə. (2008). *Seçilmiş əsərləri*. Bakı, Mütərcim, 408 s.
2. Çobanzadə B. (2007). *Seçilmiş əsərləri*: [5 cildə]. Bakı, Şərq-Qərb, c. 2, 368 s.
3. Əzizov E. (2016). *Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası*. Bakı, Elm və təhsil, 348 s.
4. İbn Mühənnə S.C. (2008). *Hilyətül-insan və həlbətül-lisan / tərt. ed. T.Naciyev*. Bakı, Kitab aləmi, 160 s.
5. Qasımov C. (2018). *Bəkir Çobanzadə*. Bakı, ARDTX-nin mətbəssi, 238 s.
6. Pirişev E. (2011). *Azərbaycan dili tarixinin öyrənilməsində lüğətlər*. Bakı, Mütərcim, 160 s.
7. Cəfəroğlu A. (2015). *Türk Dili Tarihi*. Ankara, Altınordu Yayınları, 198 s.
8. Gül B. *İbni Mühənnə Lügati'nin Türk ve Moğol Dil Araşdırmalarındaki Yeri ve Önemi // № 19, Ankara, 2010, s. 87-95.*
9. *İbni-Mühənnə Lügati*. (1997). Yayına hazırlayan: Abdullah Battal Taymas. Ankara, TDK, 108 s.

Парвин ЭЙВАЗОВ

ИССЛЕДОВАНИЯ ИСТОРИЧЕСКИХ СЛОВАРЕЙ ПРОФЕССОРА БЕКИРА ЧОБАНЗАДЕ

(на основе работы «Ибн Муханна и его словарь»)

РЕЗЮМЕ

В последние годы был написан ряд статей о научных работах Б. Чобанзаде (Т. Гаджиев, А. Бабаев, Э. Азизов, М. Мамедли, С. Садыгов и др.). Однако в этих трудах конкретно не затрагивается авторское исследование «Ибн Муханна и его словарь». Хотя опубликованная в 2018 г. монография профессора Дж. Гасымова «Бакир Чобанзаде» содержит некоторые взгляды Б. Чобанзаде на исторические словари, его работа «Ибн Муханна и его словарь» не стала отдельным объектом исследования.

Статья посвящена лексикографическим исследованиям выдающегося тюрколога, основателя академической лингвистической школы в Азербайджане, профессора Бекира Чобанзаде. Здесь, прежде всего, рассмотрены исследования ученого, посвященные изучению исторических словарей, в частности его работа «Ибн Муханна и его словарь».

В статье впервые к исследованию была привлечена монография Б.Чобанзаде «Ибн Муханна и его словарь», а взгляды ученого на словарь сравнивались с взглядами современных тюркологов.

В исследовании представлена отдельная информация о каждой части этой восьмiglавной монографии Б. Чобанзаде, о различных подходах автора ко многим (даже сегодня спорным) вопросам, связанным со словарем, датой и местом написания, языком, а также сопоставлены взгляды автора о существующих копиях словаря с взглядами современных тюркологов.

Ключевые слова: Б. Чобанзаде, лексикография, исторические словари, история азербайджанского языка, словарь Ибн Муханны.

Parvin EYVAZOV

**RESEARCH OF HISTORICAL DICTIONARIES BY PROFESSOR BEKIR CHOBANZADE
(BASED ON THE WORK "IBN MUHANNA AND HIS DICTIONARY")**

SUMMARY

In recent years, a number of articles have been written about the scientific works of B. Chobanzade (T. Hajiyev, A. Babaev, E. Azizov, M. Mammadli, S. Sadigov, etc.). However, these works do not specifically touch upon the author's study "Ibn Muhanna and his dictionary". Although the monograph of Professor J. Gasimov "Bakir Chobanzade" published in 2018 contains some of B. Chobanzade's views on historical dictionaries, his work "Ibn Muhanna and his Dictionary" did not become a separate object of research.

The article is devoted to the lexicographic research of the outstanding Turkologist, founder of the academic linguistic school in Azerbaijan, Professor Bekir Chobanzade. Here, first of all, the researches of the scientist devoted to the study of historical dictionaries are considered, in particular, his work "Ibn Muhanna and his dictionary".

For the first time in the article, the monograph of B. Chobanzadeh "Ibn Muhanna and his dictionary" was involved in the research, and the scientist's views on the dictionary were compared with the views of modern Turkologists.

The article notes that although B. Chobanzade's scientific works contain information about many dictionaries devoted to the study of the Turkic languages, the linguist conducted a more detailed study of only two of these dictionaries (and we would like to emphasize that for the first time in Turkic studies he comprehensively analyzed them) and throughout his career, he referred to these works. This is, firstly, "Divan" by M. Kashgarli, to which he, although he dedicated a special work, but throughout his career he referred to when explaining questions about the history of the language; secondly, Ibn Muhanna's dictionary "Khulliyat ul-Insan va hulat ul-lisan" ("Mastery of language and its description"), which was first studied by a scientist, and undoubtedly in Azerbaijani linguistics, a comprehensive and deep study of this dictionary belongs to B. Chobanzade.

The article provides links to the monograph by B. Chobanzade, as well as to the relevant scientific literature on this topic.

Key words: B. Chobanzade, lexicography, historical dictionaries, history of the Azerbaijani language, Ibn Muhanna's dictionary.